

3 ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ТОРГІВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ КИЄВА (1943 – 1945 РР.)

У статті проведено аналіз діяльності продовольчої торгівельної мережі м. Києва у 1943 – 1945 рр.

In the article an analysis has been conducted on the activities of Kyiv foodstuffs commercial network during 1943 – 1945.

З перших днів визволення Києва від гітлерівських окупантів перед партійно-радянськими органами влади гостро постало питання забезпечення населення міста продуктами харчування. Вирішення цієї важливої життєвої проблеми напругою залежало від темпів відновлення та ефективності функціонування міської продовольчої торгівельної мережі, яка включала державні, кооперативні, приватні торгівельні заклади.

Постачання в 1943-1945 рр. населення Києва продовольством, зокрема й через торгівельну мережу, не знайшло належного висвітлення в історіографії. Радянські автори, в силу політико-ідеологічної кон'юнктури, залишали на узбіччі дражливі питання умов життя населення за воєнного часу. Виключення складають воєвчидь ідеологічно дозовані праці про функціонування в СРСР карткової системи в роки війни та в повоєнний період [20; 21].

У 1990-ті роки спостерігається підвищення інтересу вітчизняних істориків до теми постачання міського населення України продуктами харчування. Однією з перших її почала досліджувати Т. Вронська [1; 2]. Згодом з'явилось дисертаційне дослідження С. Гальченко [3] з сюжетами про забезпечення населення Центральної України нормованими продовольчими товарами. Вказані роботи були зорієнтовані на розгляд проблеми функціонування карткової системи, щоправда, із залученням інформації про державну та недержавну торгівлю, не пов'язану з продажем нормованих продуктів. Згадки ж у цьому ключі про стан торгівельної мережі Києва носять епізодичний характер і підпорядковані вирішенню більш загальних наукових завдань.

Можна констатувати, що в історіографії досі не існує дослідження, присвяченого розгляду проблеми налагодження та функціонування продовольчої торгівельної мережі м. Києва. Між тим, розгляд цього питання додасть знань про продовольче забезпечення українських міст, зокрема й столиці.

Державні заходи по постачанню населення Києва нормованими продуктами харчування розпочалося відразу після визволення столиці УРСР 6 листопада 1943 р. У перші дні вдалося забезпечити всіх без винятку 70 тис. осіб, які мешкали на той час у місті, лише добовими 200 грамами хліба. Видавали хліб безоплатно через розподільчі пункти [14, с. 167].

Допоки у повному обсязі не було розгорнуто нормоване постачання через державну торгівельну мережу, єдиним місцем, де кияни могли придбати продукти, був ринок. У місті діяло 13 основних ринків: Галицький, Бессарабський, Житній, Сінний, Володимирський, Куренівський, Лук'янівський, Диміївський, Печерський, Солом'янський, Святошинський, Слобідський та Дарницький [8, с. 160]. У документах партійно-радянських органів та у спогадах киян вони продовжували носити традиційну радянську назву – колгоспні ринки. Торгували на ринках, які працювали щодня, головним чином, колгоспники, одноосібники та інші неорганізовані особи [9, с. 201]. На базарах в наявності були практично всі необхідні продовольчі товари. Проте, ціни на них були надто "кусючими". У листопаді 1943 р. базарний кілограм житнього борошна коштував 47, пшеничного – 72, пшона – 45, гречки – 105 крб. Не дешевими були овочі.

Свіжа капуста вартувала 15, буряки – 16, а цибуля – аж 77 крб. за кілограм. За кілограм сала потрібно було заплатити 825, масла вершкового – 640, за літр олії – 575, молока – 23, а десяток яєць – 125 крб. [18, с. 55]

За скрути з грошима киян рятували неодмінно присутні на базарах "товкучки" та "барахолки". Там, за воєнного лихоліття, як за часів окупації, так і після визволення, кияни, щоб прогудувати себе і родину, продавали чи обмінювали своє майно на харчі, часто віддаючи цінні речі за безцінь.

Нестача продовольства та високі ціни на нього диктували якнайскоріше відновлення державної торгівельної мережі, де б кияни могли викупити нормовані продукти.

У перші ж дні після визволення міста відновив роботу Київський міський відділ торгівлі. Розпочалося розгортання міської державної торгівельної мережі. Оскільки робота державних закладів торгівлі була спрямована виключно на отоварювання продовольчих карток потрібно було провести низку підготовчих заходів: обчислити та згрупувати населення, надрукувати картки, виявити запаси продовольства у місті та завезти його необхідну кількість, створити міські плануючі, розподільчі, контролюючі органи та мережу торгівельних закладів. Зрозуміло, що це вимагало певного часу.

13 листопада 1943 р. відбулася нарада у секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, де при обговоренні питань, пов'язаних із становищем у Києві, насамперед зверталася увага на проблеми торгівлі продуктами харчування. На нараді лунали пропозиції відновити приватну торгівлю ("Доведеться знайти людей, які торгували при німцях, і дозволити їм продовжувати торгівлю"), яка могла б хоч якимось чином зняти напругу поки не буде налагоджено роботу державної торгівельної мережі [17, с. 10]. Очевидно, що до цієї пропозиції дослухалися. 21 листопада 1943 р. газета "Київська правда" повідомляла: "Щоб полегшити важкий стан населення дозволено в широких розмірах приватну торгівлю. Всі власники крамниць та майстерень і всі бажаючі закликаються до відкриття своїх підприємств і до організації нових" [16].

16 листопада 1943 р. за наказом міського торгового відділу було створено районні харчові торги, які відповідали за обслуговування населення у межах ввірених їм районів міста – Сталінського, Ленінського, Печерського, Молотовського, Кагановичського, залізничного, Жовтневого, Подільського, Дарницького [7, с. 10]. Наприкінці листопада 1943 р. розгорнули роботу районні контрольно-облікові та карткові бюро. До 30 листопада було проведено інвентаризацію довоєнних торгівельних приміщень та зібрано інформацію по районах міста щодо контингенту населення [7, с. 21].

На 1 грудня 1943 р. населення Києва зросло майже до 200 тис. осіб [12, с. 72]. У місті було встановлено щоденні норми забезпечення хлібом: 400 г робітникам, 300 г службовцям, утриманцям та дітям [7, с. 28]. Поступово ці норми збільшувалися і на початку 1944 р. досягли тогочасних загальнодержавних норм: робітники отримували 500-700, службовці – 400-450, утриманці та діти – 300 грамів хліба на день [13, с. 28 – 29]. Інші продукти харчування (м'ясо-риба, жири, макарони та крупи), передбачені системою нормованого постачання, працююче населення Києва могло одержати за десяти-

денними разовими талонами. З 1 лютого 1944 р. нормованим постачанням було охоплено все 305 тисячне населення Києва [2, с. 170].

Швидкий приріст населення міста, розширення асортименту товарів карткового забезпечення вимагали збільшення торговельних закладів. На 1 квітня 1944 р. у місті нараховувалося 45 торговельних організацій, яким підпорядковувалася торговельна мережа з 566 одиниць. У травні 1944 р. число жителів у місті зросло до 420 тисяч [12, с. 72]. Відповідно, у червні 1944 р. кількість торговельних організацій збільшилася до 75, а торговельних одиниць в них до 965. У листопаді 1944 р. 461 тис. киян обслуговували 142 торговельні організації (9 районних торгів, 96 відділів робітничого постачання та 37 інших об'єднань), яким підпорядковувалися 1155 різних торговельних закладів [5, с. 120].

Державна торговельна мережа, де здійснювався продаж продуктів харчування за картками, була не однорідною. Вона складалася з низки торговельних об'єднань (районні торги, відділи робітничого постачання, воєнторг, спецторг, гастрономторг, тощо), зорієнтованих на обслуговування чітко визначених груп населення. Так, через магазини Гастрономторгу отоварювали свої картки партійні працівники, працівники наркоматів, республіканських та обласних організацій, творча та наукова еліта, донори тощо. Воєнторг займався постачанням військовослужбовців та членів їхніх сімей. Працівників наркоматів внутрішніх справ та держбезпеки УРСР обслуговували торговельні заклади та ідальні Спеціального торгу. Контингенти, прикріплені до цих торговельних закладів, мали можливість, окрім забезпечення продовольчих карток, купувати продукти за лімітними книжками без зарахування до карткових норм.

Важливою складовою системи нормованого постачання населення були відділи робітничого постачання – ОРСи (найчастіше використовували російську абрєвіатуру). Вони підпорядковувалися міському відділу торгівлі та безпосередньо установі чи підприємству, працівників якого обслуговували. ОРСи були власниками підсобних господарств, городів, організували вилов риби, виробництво різноманітних товарів, проводили децентралізовані заготівлі та закупівлі. Продукція підсобних господарств розподілялася між працівниками підприємства понад карткові норми і була для них значною підтримкою.

Ціни в магазинах на нормовані продукти харчування залишалися фіксованими та невисокими у весь період існування карткової системи. Так, 1 кг. житнього хліба коштував 0,65-0,75 крб., пшеничного – 1,10-1,50 крб., пшона 1-го ґатунку – 1,50-1,85, крупи гречаної 1-го ґатунку – 3,80-4,05, макаронів 1-го ґатунку – 3,20-3,30, м'яса – 10,50-10,80, масла 1-го ґатунку – 21,50-22,00, олії рафінованої – 13,00, риби судак 1-го ґатунку – 4,70 – 6,00, цукру рафінаду колотого – 5 карбованців [15, с. 304].

Норми на хліб були щоденними. Не дивлячись на те, що час роботи хлібних магазинів був встановлений з сьомої години ранку до сьомої вечора, отримати денну норму хліба було не так легко. Поширеним явищем стали черги, які виникали через несвоєчасне завезення хліба до торговельної мережі. У зв'язку з цим Київський міський відділ торгівлі запровадив практику нічного завезення хлібу та зобов'язав магазини завжди мати перехідні запаси хліба у кількості, що дорівнювала б не менше половини норми для прикріпленого контингенту [8, с. 66]. До того ж до торговельної мережі через недотримання вимог при виробництві, а також через порушення правил транспортування часто потрапляв неякісний хліб. Хліб, як правило, перевозився в антисанітарних умовах, на випадковому, не прилаштованому транспорті без спеціальних будок, що призводило до

його деформації. Не завжди дотримувались санітарних вимог і у самих магазинах. Продавці нерегулярно проходили медогляд та не підтримували належної чистоти на прилавках та полицях [9, с. 235]. Поширеними були випадки розкрадання хліба. Так, будинкоуправління видавали картки не прописаним особам, а організації отримували хлібні картки для працівників, яких немає в їхньому штаті. У магазинах практикувалася видача хліба за записками та наперед вирізаними талонами, що було суворо заборонено. У низці київських магазинів було зафіксовано обважування в середньому на 20-30 г та обрахунок покупців. Траплялися випадки продажу хліба через державну торговельну мережу за спекулятивними цінами [10, с. 73 – 75]. Подібні проблеми спостерігалися також при продажі інших продуктів харчування.

У магазинах не завжди був належний вибір продуктів. Покупець мусив брати лише те, що пропонувалося. До того ж часто використовувалися замітники. Замість м'яса-риби видавали м'ясні чи рибні консерви, цукор замінювали на кондитерські вироби погіршеної якості, тощо. Про замітники магазин мусив повідомляти прикріплений контингент, вивішуючи оголошення з еквівалентом заміни продуктів [10, с. 76].

Мізерна кількість продуктів, які можна було купити за картками, неминуче штовхала киян на пошуки додаткових джерел харчування. Половину свого раціону городяни доповнювали до кінця війни продуктами з базару. Однак, ціни на київських базарах і через півроку після визволення, не зважаючи на деяке падіння, залишалися високими. У травні 1944 р. на ринках кілограм житнього борошна коштував 30, пшеничного – 45, пшона – 40, гречки – 60, капусти свіжої – 50, цибулі – 40, буряка – 20, яловичини – 130, сала – 400, масла вершкового – 350 крб., літр олії – 240, молока – 35, десяток яєць – 50 крб. [18, с. 55].

За таких обставин спостерігається державне адресне спрямування продуктів харчування окремим групам населення через відкриття мережі спеціальних торговельних закладів.

У квітні 1944 р. у приміщенні Київського державного університету ім. Т. Шевченка було відкрито продуктову крамницю для обслуговування студентів та викладачів [8, с. 138]. Тоді ж магазин на розі вулиць Королєнка (тепер Володимирська) та Толстого (Морозівський гастроном) було переведено виключно на обслуговування студентів вищих навчальних закладів Києва [8, с. 144]. З січня 1945 р. організується мережа закритих магазинів для вчителів. До 25 січня планувалося відкрити по одному такому закладу в кожному районі міста (крім Дарниці) [10, с. 27].

З березня 1944 р. додатковим харчуванням у Києві забезпечувалися вагітні жінки (з 6 місяця вагітності), матері, які годують грудьми немовлят (до двох місяців) та донори грудного молока. Спочатку додаткові пайки цей контингент одержував через продуктову крамницю по вул. Чкалова, 88. Отримати продукти жінки могли за разовими талонами, які видавалися медичними консультаціями [8, с. 94]. У серпні 1944 р. для обслуговування лише вагітних жінок та дітей було відкрито кондитерський магазин по вул. Леніна [9, с. 155]. У цей же час у кожному районі міста були організовані спеціальні магазини, або відділення в продовольчих магазинах, де вагітні, жінки, які годували грудьми, та багатодітні матері (2-3 малолітніх дітей) отримували у повній нормі, без заміників, для посиленого харчування продукти кращої якості [8, с. 378].

У листопаді 1944 р. Наркомат держконтролю перевіряв ці спеціалізовані торговельні заклади і виявив у їх роботі низку недоліків. У магазинах, де були відкриті спецвідділи, завжди спостерігалася велика скупченість

покупців, що призводило до антисанітарії. Допускалося використання заміників, що було суворо заборонено [9, с. 192]. Так, у жовтні 1944 р. згадана категорія населення замість 12 літрів молока отримала 750 г олії [9, с. 186].

З часом у системі державної торгівлі почали з'являтися комерційні магазини, які здійснювали вільний продаж продуктів харчування. Там можна було придбати товари без карток за цінами, які були в кілька разів вищими за вартості нормованих товарів та, як правило, де-що нижчими за ринкові. Підготовка до відкриття нових для Києва закладів торгівлі воєнного часу розпочалася навесні 1944 р. [18, с. 6]. Згідно постанови РНК СРСР № 749 від 21 червня 1944 р. в м. Києві мали з'явитися три такі магазини.

Перші два комерційні продовольчі магазини в столиці УРСР відкрилися 1 липня 1944 р. Вони мали гарний зовнішній вигляд, вишукано оздоблені вітрини з широким асортиментом товарів. Ще до відкриття перед комерційними магазинами почали збиратися групи людей. У перший день роботи спостерігалася велика кількість відвідувачів, які схвально відгукувалися з приводу високої якості продуктів та обурювалися щодо їх дорожечі. Типовим було висловлювання: "В ці магазини можна зайти тільки подивитися, а купувати немає за що" [19, с. 14 – 15]. За житній хліб у комерційних магазинах треба було віддати 8, за пшеничний – 15 карбованців. Кілограм пшона коштував у них 25, гречки 45, макаронів – 35 крб. Вершкове масло продавали за 240, олію за 200 крб. М'ясо обходилося покупцеві у за 1 кг 100, риба – 80, цукор рафінад – 120., борошно житнє – 15, а пшеничне – 20 карбованців [15, с. 304]. Попитом серед населення користувалися тютюнові, горілчані та кондитерські вироби. Не дуже зацікавили покупців сметана, сир, різне м'ясо, птиця, консерви, копченості, сухофрукти, пиво – продукти, представлені у великій кількості на ринках Києва [18, с. 86 – 87].

У весняно-літній період державна торговельна мережа міста значно розширювалася за рахунок сезонної торгівлі овочами та фруктами. Для реалізації цих товарів розгорталися ятки, лотки, а також влаштовувалися спеціальні відділи у продуктових магазинах [9, с. 24].

Налагоджувалася торгівля охолоджувальними напоями та морозивом. На початку червня 1944 р. було відкрито 258 (планувалося 300) крамниць мінеральних вод, ларів та кіосків. Оскільки не всі торговельні точки були забезпечені сатураторами (із 90 наявних у місті сатураторів, справних було лише 21 [4, с. 369]), то торгували переважно не газованими водами, а сирію водою з сиропом [4, с. 363]. Продавалися напої населенню щоденно з 8 до 22 години без освітлення торговельних точок через заходи світломаскування [8, с. 232]. Асортимент напоїв був досить широким. Склянка газованої води без сиропу коштувала 5 коп., з сиропом вищого ґатунку – 25 коп., першого – 20 коп., другого ґатунку – 17 коп. Негазована вода (водопровідна сира охолоджена) без сиропу продавалася за 3 коп, і відповідно з сиропами – за 23, 18 і 15 коп. До вищого ґатунку відносилися натуральні сиропи (крюшон, крем-сода, шоколадний, кавовий, вершковий, коньячний, оршад, кашетинський, глінтвейн, кюрасо, рожевий мускат, вишневий, чорносмородиновий, малиновий та полуничний), до першого – сиропи з натуральних соків, а до другого – сиропи на синтетичних есенціях. Фруктові кваси та морси коштували 20 коп., а хлібний квас – 12 коп. Пиво

"Березневе" та "Ризьке" продавали по 34 крб. за 1 літр, а "Жигулівське" по 22 крб.

Не поодинокими були випадки, коли напої продавалися за самовільно встановленими продавцями цінами, що призводило до обрахунку покупців. У зв'язку з цим у травні 1945 р. Київський міський торговельний відділ видав наказ, що зобов'язував усі заклади, які здійснюють продаж напоїв, виставити прейскурант цін, написаний на склі [10, с. 219]. Однак, перевірка, проведена у червні 1945 р., показала, що майже в усіх торговельних точках з продажу безалкогольних напоїв (а їх весною-літом 1945 р. було 641 [6, с. 427]) відсутні не лише прейскуранти цін, а й сертифікати якості, мірні склянки на 220 і 200 г для води з сиропом і без, а також лід для охолодження напоїв. На основі лабораторних аналізів проб сиропів було встановлено, що їх кислотність дорівнювала від 0,1 до 3 % замість 11%. Це свідчило як про недоброякісне виробництво сиропів, так і про їх розведення водою на місцях. З 10 червня 1945 р. продаж сирію води у торговельних точках було заборонено. Дозволялося продавати лише газовану воду і тільки в окремих випадках водопровідну воду, обов'язково кип'ячену та охолоджену [10, с. 255].

По мірі розширення в Києві державної торговельної мережі приватна торгівля згорталася. Влада міста, скориставшись послугами приватних крамничок у скрутний час, пізніше без жодних вагань їх ліквідувала. Так власники цих нехитрих торговельних точок позбавлялися засобів існування (приватні торговці не були охоплені нормованим постачанням і отримували за картками лише хліб [8, с. 26]). У грудні 1944 р. власнику приватного ларька на Сінній площі у триденний термін запропонували звільнити приміщення для організації міським відділом торгівлі закускової [9, с. 273]. Низку ларів та кіосків держава вилучила у приватників влітку 1944 р. для організації сезонної мережі з продажу безалкогольних напоїв [4, с. 368].

Таким чином, у визволеному Києві була створена мережа державних торговельних закладів для забезпечення різних категорій населення нормованим продовольством. Однак, гарантованих державою наборів продуктів для прожитку більшості людей явно не вистачало. Це викликало потребу в існуванні в місті інших видів як державної, так і не державних торговлі, які дозволяли киянам виживати у важких умовах воєнного часу.

1. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України – К., 1995. 2. Вронська Т.В. Дія картоквої системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941 – 1947 рр.) // Сторінки воєнної історії. 36. наук. статей. Вип.2. – К., 1998. 3. Гальченко С.І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943 – 1947 рр.): Дис.канд.іст.наук – Черкаси, 2007. 4. Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1, Оп.4, Спр.23. 5. ДАК. – Ф. Р-1, Оп.4, Спр.37. 6. ДАК. – Ф. Р-1, Оп.4, Спр.51. 7. ДАК. – Ф. Р-106, Оп.6, Спр.1. 8. ДАК. – Ф. Р-106, Оп.6, Спр.2. 9. ДАК. – Ф. Р-106, Оп.6, Спр.3. 10. ДАК. – Ф. Р-106, Оп.6, Спр.11. 11. ДАК. – Ф. Р-107, Оп.1, Спр.1. 12. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К.; Л., 2003. 13. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968. 14. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К., 2010. 15. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп. Ред. В.М.Даниленко. – К., 2010. 16. Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – 21 листопада. – № 10. 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, Оп. 23, Спр. 539. 18. ЦДАГО. – Ф.1, Оп. 23, Спр. 679. 19. ЦДАГО. – Ф.1, Оп.23, Спр.1356. 20. Чернявский У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну. – М., 1964. 21. Чернявский У.Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны. // Исторические записки. // № 69. – М., 1961.